

राज्याभिषेकको ऐतिहासिक महत्त्व

धनवज्र वज्राचार्य

राज्याभिषेक-परम्पराको जग वैदिक कालमै रहिसकेको थियो । त्यस वेलादेखि यसको क्रम निरवच्छिन्न रूपमा चलेको पाइन्छ । नेपालको इतिहास केलाएर हे-याँ भने लिच्छवि-कालदेखि अहिलेसम्म यसको परम्परा अटूट रूपमा चलिआएको हामी पाउँछौं । राजा र प्रजाको बीचमा रहेको आत्मीयता, सद्भावना आदिको अभिव्यक्ति राज्याभिषेक-परम्परामा रहेको छ । यस दृष्टिले यसको ऐतिहासिक महत्त्व ठूलो रहेको छ ।

हिन्दू-परम्परामा "अभिषेक" को महत्त्व उल्लेखनीय रहेको छ । कुनै पनि व्यक्ति कुनै उच्च पदको योग्य ठहरिएपछि तिनलाई त्यसको अभिषेक दिने चलन धार्मिक द्वात्रमा समेत प्रचलित थियो; अहिलेसम्म केही अंशमा प्रचलितै छ । कति धार्मिक सम्प्रदायमा योग्य व्यक्ति-लाई कुनै पदमा आसीन गराउन पहिले अभिषेक दिइन्छ; अनि मात्र ऊ त्यस पदको अधिकारी ठहरिन्छ । उदाहरणार्थ धार्मिक सम्प्रदायमा "आचार्य" कान्दा योग्य व्यक्तिको चयन गरी अभिषेक दिने विधानलाई अत्याउन सकिन्छ । यस्तो अभिषेक-विधानको उल्लेख धार्मिक ग्रन्थमा पाइन्छ^१ ।

यति कुरा गनिको तात्पर्य अभिषेक गर्नु भन्नु अर्को शब्दमा योग्य व्यक्तिको चयन गरी त्यस पदमा विराजमान गराउनु भन्ने हो भने पनि हुन्छ ।

वैदिक वाङ्मयमा उल्लिखित राज्याभिषेक सम्बन्धी वचन र विधानहरू केलाई हे-याँ भने यसमा राजाप्रति जनताद्वारा हार्दिक आस्था र सद्भावना प्रकट गर्ने तरिका रहेको स्पष्ट देखापर्छ^२ । साथै गद्दीनशीन राजामा जनताको रक्षा आदिको अभिभारा वहन गर्ने दामता बढोस् भन्ने प्रार्थना पनि त्यसप्रसङ्गमा गरिन्छ । यसरी राज्याभिषेक-पद्धति राजार प्रजामा आत्मीयता, सद्भावनाको अभिव्यक्ति गरिने माध्यम जस्तो हुँदा यस पद्धतिको महत्त्व "संघराज्य" पद्धतिअनुसार शासन चलाउनेहरूमा समेत रहेको थियो । यसको उदाहरण लिच्छवि वृजिक, मल्ल, शाक्य आदि संघराज्य शासनपद्धतिका अनुयायीहरूको शासनपद्धतिमा स्पष्ट पाइन्छ । वैशालीमा लिच्छविहरूको संघात्मक शासन चलेको थियो । बूढा, तरुना सबै लिच्छविहरू राजपदको लागि उमेदवार हुन सक्तथे । सो पदको लागि क्वानिएपछि राज्याभिषेक राजोचित ढङ्गले धूमधामसंग हुन्थ्यो । अभिषेकको लागि एक भिन्नै पोखरीको निर्माण गराई राखिएको हुन्थ्यो । सो "अभिषेकमंगलपोखरणी" को समेत ठूलो महत्त्व हुन्थ्यो । राजपदका लागि निर्वाचित लिच्छविबाहेक अरू कसैले त्यस पोखरीमा नुहाउन पाइदैनथ्यो । सो पोखरीलाई चारैतिर फलामको बार लाएर सुरक्षित पारी हरदम पालो-पहरा दिई राखिन्थ्यो । एक पटक एक मल्ल सेनापतिकी पत्नीलाई सो "अभिषेकपुष्करणी" मा नुहाउँ भन्ने "दोहद" (दोजिया हुँदा हुने इच्छा) पैदा भएक र जबर्दस्ती सो दोहद

२ आइ. एन. ए. एस. जर्नल

पूरा गराउंदा दुइ राज्यको बीच ठूलो काण्ड मचेको कुरा भदसालजातकमा परेको क ३ ।

यस परम्परामा रहेका लिच्छविकहरूले नेपालमा पनि राज्याभिषेकलाई विशेष स्थान दिएको देखिन्छ । यसमा जनताले पनि आस्था दशिएको बुझिन्छ । अब यस विषयको कुराको चर्चा गर्नुभन्दा पहिले नेपालमा राजा र प्रजाको सम्बन्ध कुन रूपमा विकसित भएको थियो भन्ने कुराको अलिकता चर्चा गर्नु आवश्यक देखिन्छ । अनि मात्र राज्याभिषेकको ऐतिहासिक महत्त्व बढी स्पष्ट देखापर्नेछ ।

प्राचीन कालदेखि आधुनिक कालसम्म नै नेपालको इतिहासमा राजा र प्रजाको सम्बन्ध आत्मीय भावनाले ओतप्रोत, परस्परमा स्नेह र सद्भावनाले पूर्ण रहेको पाइन्छ । हाम्रो यहाँ राजा र प्रजामा शोषक र शोषितको अवस्था प्रायः कहिले पनि पैदा भएन भन्न सकिन्छ । यसलाई नेपालको इतिहासको महत्त्वपूर्ण पक्षको रूपमा लिन सकिन्छ । लिच्छविकालका वा त्यसभन्दा पछिका जति व्यवस्थाप्रधान सनद शिलापत्रहरू प्राप्त भएका छन्; तिनमा प्रजालाई मर्का परेका कुराहरूमा मर्का फोडिएको उल्लेख मात्र पाइन्छ; प्रजालाई जकड्न वा शोषण गर्न लागू गरिएको व्यवस्थाको उल्लेख प्रायः पाइँदैन; यो विचारणीय क । लिच्छविकालका प्रमुख शासकहरूले प्रजाहित नै हाम्रो कर्तव्य हो भन्ने कुरा धेरै अभिलेखमा व्यक्त गरेका छन् ४ । कर माफी स्वशासनको अधिकार सुम्पनु आदि कार्य गरी घोषित कुराको पुष्टि उनीहरूले गरेको देखिएको क ।

अझ विचारणीय कुरा राजा र प्रजाको सम्बन्ध पिता र पुत्रको जस्तो हुनुपर्छ भन्ने शास्त्रीय विचार धाराको अनुसरण गर्ने कुरामा लिच्छविकालका शासकहरूले विशेष दृष्टि दिएको हामी पाउँछौं । साथै प्रजापक्षले पनि उक्त कुराको पालन गरेको अनेक उदाहरण पाउन सकिन्छ; लिच्छविकालका प्रसिद्ध राजा मानदेवले केलटोलको अभिलेखमा राजा र प्रजाको सम्बन्ध पिता र पुत्रको जस्तो हुनुपर्छ भन्ने विचारधाराको स्पष्ट शब्दमा अनुसरण गरेका छन् ५ । विचारार्थ त्यस अभिलेखको एक वाक्य यहाँ उद्धृत गरिन्छ ।

शुद्धात्मा प्रकृतेः पितेव दयते श्रीमानदेवो नृपः*

(चोखो मन भएका राजा मानदेव दुनियाँलाई बाबुले जस्तै मर्गा गर्नुहुन्छ ।)

यसबाट लिच्छविकालका शासकहरू राजा र प्रजामा बाबु र छोराको जस्तो सम्बन्ध राख्न चाहन्थे भन्ने थाहा पाइन्छ । यही विचारधारा अनुसार राजा र प्रजाको सम्बन्ध व्यावहारिक रूपमा पनि पक्षिसम्म पनि केही अंशमा त्यस अनुरूप नै थियो । यस प्रसङ्गमा कान्तिपुरका प्रसिद्ध राजा महेन्द्रमल्लले बाँधेको स्थिति स्मरणीय क ६ । प्रजा छोरा समान हुनाले सारा प्रजाले नखाई राजाले खाए सो पच्नै भन्ने धारणाले निश्चित समयभित्र प्रजाले खाइसक्नुपर्ने स्थिति उनले बाँधेथे । केही गरी कुनै टोलका प्रजा भोकै रहे सो टोलका नाइकेलाई दण्ड गर्ने कुराको उल्लेख पनि सो स्थितिमा परेको क । किनभने आफ्नो टोलका कुनै व्यक्ति पनि काम नपाई भोकै नपर्नु भन्ने कुराको देखेर गर्ने अभिभारा नाइकेको हुन्थ्यो । यसै गरी

कुनै प्रजाको मृत्यु भयो र सो मूर्दा उठाउँदा बजाएको बाजाविशेषको आवाज राजाको कानमा प-यो भने त्यस दिन राजाले निराहार बस्नुपर्छ भन्ने अनुश्रुतिले ^७ पनि राजा र प्रजाको आत्मीय सम्बन्धलाई दर्शाइरहेको छ ।

प्रजालाई सम्बोधन गरी राखिएका शिलालेखहरूमा जुन किसिमको शिष्टाचार शैली प्रयुक्त भएको छ । त्यसले पनि राजा र प्रजाको आत्मीय सम्बन्धलाई व्यक्त गरेको पाइन्छ । सो शिष्टाचार शैली अनुसार राजाबाट "मलाई कुशलमङ्गल छ, तिमीहरूको पनि कुशल मङ्गल चाहन्छु भनी लेखेर मात्र अरू सम्बद्ध कुराहरू लेख्ने चलन लिच्छविकालमा थियो । जस्तै

... महाराजश्रीवसन्तदेवः कुशली जयपल्लिकाग्रामे निवासोपगतान् ... साष्टादश-
प्रकृतीन् कुशलम्पृष्ट्वा समाज्ञापयति ^८

मध्यकालका अभिलेखमा शब्दमा केही अन्तर आएको छ तापनि मूल भावनामा अन्तर आएको थिएन । राजाले प्रजाको नाउँमा लेखिएका पत्रको शुरूमा "शुभ विचार" भनी लेखेर मात्र अरू कुरा लेखिन्थ्यो ^९ यसको अभिप्राय तिमीहरूको शुभ होस्, तिमीहरूलाई दुःख कष्ट नआइपरोस् भनी मैले हेर विचार पु-याई राखेको छु भन्ने हो । आधुनिक कालमा पनि "हहाँ कुशल, तहाँ कुशल चाहिँ" आदि लेखी पूर्वपरम्परालाई कायम राखेको पाइन्छ ^{१०} ।

यसै गरी जनताले धारा पाटी बनाउँदा, देवतास्थापना गर्दा राखेका अभिलेखमा प्रायः गद्दीनशीन राजाको शय वर्षभन्दा बढी आयुहोस्, राज्यको बढिबढाउ होस्, राजाको विजय होस् भन्ने आदरयुक्त आत्मीयता प्रकट गरिएको पाइन्छ ^{११} । लिच्छविकालदेखि हालसम्मका पनि अभिलेखमा यस किसिमको उदाहरण पाइन्छ । हाम्रो राष्ट्रिय गानमा यस्तै भावको अभिव्यक्ति भएको छ ।

हाम्रो यहाँ राजा र प्रजाको यस किसिमको सुमधुर सम्बन्ध हुनाले राज्यभिषेकको ऐतिहासिक महत्व स्वतः बढी रहेको स्पष्ट छ ।

लिच्छविकालका अभिलेखबाहेक अरू टिपोट गरिएका विवरण वा हस्तलिखित ग्रन्थ, तात्कालिक वंशावली आदि नपाइएका हुनाले लिच्छविकालको राज्याभिषेकको विशेष वर्णन हामी पाउँदैनौं । तर राज्याभिषेक धूमधामसँग हुन्थ्यो भन्ने संकेत भने अभिलेखबाट पाइन्छ । यस विषयमा केही प्रकाश अंशुवर्माको हाँडिगाउँको अभिलेखबाट पर्छ ^{१२} । राजदरबारका जागीरदारहरूले दर्शन भेटको रूपमा बुझाउनुपर्ने "मर्यादापण" को निर्धारण गर्दा त्यहाँ लिच्छविकालको राजदरबारसम्बन्धी निकै कुराको उल्लेख संक्षिप्त रूपमा परेको छ । जस्तै- राजदरबारमा इष्टदेवता, कुलदेवता, षाष्ठीदेवता आदिका मन्दिर हुन्थे; अग्निशाला हुन्थ्यो आदि कुराको चर्चा र तिनले पाउने मर्यादापणको चर्चा त्यसमा परेको छ । साथै गद्दीनशीन राजा र राजपरिवार आदिले पाउने मर्यादापणको निर्धारण पनि त्यहाँ गरिएको छ । त्यसै प्रसङ्गमा "अभिषेकहस्तिनः पु ३ प १ आमणोकाश्वस्य पु ३ प १" अर्थात् राज्याभिषेकको हात्तीलाई तीन पुराण र एक पण, राज्याभिषेकको घोडालाई तीन पुराण

४ आइ. एन. ए. एस. जर्नल

र एक पण भाग नियत गर्नु भन्ने उल्लेख त्यस अभिलेखमा परेको छ । यसबाट लिच्छविकालमा राज्याभिषेक गरिँदा सिन्दूरजात्रा गरिन्थ्यो भन्ने स्पष्ट थाहा पाइन्छ । किनभने राज्याभिषेकपछि जनतालाई दर्शन दिन हात्ती चढी नगरको परिक्रमा गर्नु भन्ने वचन धर्म-शास्त्रहरूमा पाइन्छ-^{१३}

“ आरूह्यालङ्कृतं नागं विसृजन् धनसञ्चयम् ।

प्रदक्षिणीकृत्य पुरं प्रविश्य च पुरं गृहम् ।”

राज्याभिषेकको उपलक्ष्यमा चढिएका हात्ती, घोडाको समेत विशेष सन्मान रहन्थ्यो भन्ने कुरा हाँडिगाउँको उक्त अभिलेखमा ती हात्ती घोडालाई पछिसम्म पाउने गरी सन्मान-साथ “मयादापण”तोकेको हुनाले थाहा पाइन्छ । यसबाट लिच्छविकालमा राज्याभिषेकको महत्त्व ठूलो थियो भन्ने स्पष्ट संकेत पाइन्छ ।

यसबाहेक लिच्छविकालका अभिलेखमा राज्याभिषेकको अरू विवरण नपाइए पनि त्यस बेला राज्याभिषेक वैदिक परम्परा अनुसार हुन्थ्यो भन्ने कुरामा शङ्का छैन । किनभने लिच्छविकालका शासकहरूले वैदिक सनातन परम्पराको अनुसरण गरेको अनेक प्रमाण पाइन्छन् । मानदेवको केलटोलको अभिलेखमा उनको वर्णन गर्दा “तेनेदं श्रुतिधर्मशास्त्रविहितां धर्मक्रियाङ्कुर्वता” अर्थात् वेद र धर्मशास्त्रले बताए अनुसारको धर्मकर्म मानदेवले गर्ने गरेका थिए भन्ने स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ ^{१४} । अरू अभिलेखबाट पनि लिच्छविकालका शासकहरू वैदिक परम्पराको अनुसरण गर्दथे भन्ने सिद्ध हुन्छ । हाँडिगाउँको अनुपरमको प्रसिद्ध स्तम्भलेखमा वैदिक परम्पराको जोडदार समर्थन गरिएको छ ^{१५} । यसो हुनाले ब्राह्मण ग्रन्थमा उल्लिखित विधान अनुसार लिच्छवि-कालमा राज्याभिषेक गरिन्थ्यो भन्ने देखिन्छ । वर्णव्यवस्था अनुसारको समाजको मुख्य जग पनि वैदिक कालमै रहेथ्यो । लिच्छविकालका शासकहरूले वर्णव्यवस्थालाई सर्वात्मना मान्यता दिएथे । विशेष गरेर अशुवर्मा र उनीपत्तिका शासकहरूले त “अनतिवृत्तार्यमयादासेतु” “सम्यग्विचरितसकलवर्णाश्रमव्यवस्था” “सुविहितवर्णाश्रमस्थिति” आदि भनी स्पष्ट शब्दमा वर्णाश्रमव्यवस्थामा जोड दिई लेखेका छन् ^{१६} ।

सहोदराज्यको परम्परामा रहँदा खेरि नै लिच्छविहरूले राज्याभिषेकलाई ठूलो महत्त्व दिएको देखिएको छ । नेपालमा त लिच्छविहरूले राजतन्त्रपद्धतिको अनुसरण गरेको कुरा अभिलेख-बाट थाहा पाइन्छ । यसो हुँदा पनि उनीहरूले वैदिक परम्परानुसार राज्याभिषेक गरेको कुरामा शङ्का छैन ।

मध्यकालमा आएर नेपालको राजनैतिक र धार्मिक अवस्थामा अलि अन्तर आयो । यसो हुनाले राज्याभिषेक पद्धतिमा पनि केही अन्तर देखाप-यो । मध्यकालको पूर्वार्द्धमा पुष्पाभिषेक र पट्टाभिषेक विधान बढी प्रचलित भए । गोपालवंशावलीमा पुष्पाभिषेक गरिएका राजा-हरूको लामो सूची परेको छ । विचारार्थ तिनको अलिकता अंश यहाँ उद्धृत गर्नुपरेको छ ।

६ आइ. एन. ए. एस जर्नल

अभिषेकचाहिँ यस वेला पनि धूमधामसंग नै गरिन्थ्यो । युवराजको अभिषेक समेत धूमधामसंग गरिएको उल्लेख पाइन्छ १६ । देशविदेशका राजाहरू निमन्त्रित गरिन्थे । नाच गान साथ जनताले पनि उत्सवमा भाग लिन्थे ।

पगरी लाइदिएर गरिने "पट्टाभिषेक" चाहिँ जनताको प्रार्थनाअनुसार एकै राजाको पनि ठाउँ ठाउँमा बराबर पनि गरिन्थे । राजा जयदेवको "पट्टबन्ध" उत्सव यसरी जनताद्वारा ठाउँ ठाउँमा भिन्नाभिन्ना गरेको, जनताले ठूलो हर्ष र उत्साहसाथ त्यसमा भाग लिएको वर्णन गोपालवंशावलीमा परेको छ । विचारार्थ यसको अलिकता उद्धरण यहाँ दिनुपरेको छ ।

स ३७४ अशुनि कृष्ण द्वितीया अश्विनि हर्षनि, आदीतवार ग्वलम् ढंके आदिन पाटाबन्ध श्रीजैदेव रायस, उदयात्प घटि ६, राजसामग्रीसमूहड०त । सुनोलापत्रकत्रः हीरा-धारकत्र-हकनकत्र । कनकदण्डकत्र । शीहध्वज । ढोक २ खिजा २ तव काहलपा १६ ट्वाक काहल २४ कत्रघर ३ गुरीकेश राजासन खण्ड खण्डागाह ल्हाय । पाटका टाये ---

सं. ३७६ द्विराणाढ शुक्ल द्वादशी श्रीजयदेव राज मर्नटुठिस पटाबन्धन विधिविधान । नही प्यासन मात्र ---

थ्वया सम्बद्ध श्रावण शुक्ल द्वादशी श्रीजयदेव राजसवु रन्दलस पटाबन्ध जुरोम् ।

(३६ पत्रबाट)

मध्यकालको उत्तरार्धमा आएर अफ परिस्थिति अलि बदलियो । यस वेला अनेक साना साना राज्य खडा भए । यसो हुनाले राज्याभिषेक धूमधामसंग गर्ने पहिलेको परम्परा यथावत् कायम हुन सकेन । परिस्थिति हेरी राज्याभिषेक संदिप्त वा विस्तृत रूपमा गर्ने अनुमति शास्त्रकारहरूले पनि दिएका हुँदा यसताका राज्याभिषेक संदिप्त रूपमा मात्र गर्ने चलन चल्यो । मध्यकालको पूर्वर्द्धमा लोकप्रिय रहेको पुष्पाभिषेक अब प्रचलित रहेन । राज्यारोहण र राज्याभिषेक पृथक् पृथक् नगरी एकै पटकले काम चलाएको देखिएको छ । साथै अभिषेक विधानमा यसताका राजतिलक विधानले महत्व बढी पायो । विचारार्थ यस कुराको केही उदाहरण यहाँ दिनुपरेको छ ।

स्थितिमल्लपक्षि पुरानो संयुक्त शासनपद्धति फेरि लागू गरियो । उनका तीनै छोरा धर्ममल्ल, ज्योतिर्मल्ल, कीर्तिमल्लहरू राजा घोषित गरिएका थिए । यदामल्लपक्षि भक्तपुर, कान्तिपुर, ललितपुर राज्य खडा हुँदा पनि संयुक्त शासनपद्धति केही अंशमा कायम रह्यो । यसरी संयुक्त शासन लागू भए तापनि राज्याभिषेक गर्दा जेठा छोरालाई नै मूलगद्दीमा राखी अभिषेक गर्ने चलन चलेको देखिन्छ । यस कुराको पुष्टि प्रतापमल्लको मृत्युपक्षिको घटनाबाट हुन्छ । प्रतापमल्लको अन्तिम समयमा उनका गद्दीका हकदार तीन जना राजकुमार थिए । कान्छा महीपतेन्द्रमल्ल उनका विशेष मन परेका हुनाले मेरो मृत्युपक्षि उनलाई गद्दीमा राख्नु भन्ने व्यवस्था उनले मिलाएका थिए । तर उनको मृत्युपक्षि उनले चिताए जस्तो भएन ।

८ आइ. एन. ए. एस जर्नल

सर्वतोमद्र मण्डप बनाई कृत्र चंदुवासहित सिंहासन तयार गरियो । आफ्नै मनमा विचार गरी काम गर्न जान्ने राजा श्रीनिवासमल्ल ठूलठूला पण्डितबाट भएको यो तयारी आदरपूर्वक हेरी चूप लागेर बस्नुभएको थियो ।

सूर्यवंशको असल कीर्ति तथा सिद्धिनासिंहमल्लको धैर्य र ठूलो ऐश्वर्यलाई मनमनै विचार गरी नेपालेश्वर श्रीनिवासमल्ल राजाले त्यही दिन योगनरेन्द्रमल्ललाई खुशीसाथ आदरपूर्वक राज्याभिषेक गराउनु भयो ।

भाषावंशावलीमा पनि योगनरेन्द्रमल्लको राज्याभिषेकको वर्णन परेको छ -

“... सर्वत् ८०५ पौष कृष्ण ५ बृहस्पतिवार हस्तनक्षत्र सुकर्मा योगका दिन योगनरेन्द्रमल्लकन सुवर्णादि कलश स्थापना गरी राज्याभिषेकको विधि पु-याई राज्याभिषेक दिया ।”

यी उल्लेखबाट र राज्याभिषेकसम्बन्धी मल्लकालका अरू विवरणबाट यसताका राज्यारोहण र राज्याभिषेक पर्याय जस्तै बनेका थिए; राज्यारोहण र राज्याभिषेक भिन्नै गर्ने चलन यसताका थिएन; मध्यकालको पूर्वार्धमा प्रचलित “पुष्याभिषेक” पद्धति पनि यसताका हराइसकेको र संज्ञाप्राप्त राज्याभिषेक पद्धतिले स्थान पाएको स्पष्ट देखिन्छ ।

आधुनिक काल वा शाहकालमा आएर राज्याभिषेक पद्धतिमा अलि अन्तर आयो । यस वेला मध्यकालमा प्रचलित पद्धतिको अनुसरण नगरी धर्मशास्त्रहरूमा बताइएका विधिअनुसार राज्याभिषेक गर्ने चलन चलाइयो । यसको शुरू शायद द्रव्यशाहको राज्याभिषेक (वि. सं. १६१६) देखि भयो कि भन्ने देखिन्छ । अब अवस्था हेरी राज्यारोहण र राज्याभिषेक भिन्नाभिन्नै गर्ने पद्धतिको पनि अनुसरण गरियो; ब्राह्मण दात्री वैश्य शूद्र चारै वर्णको प्रतिनिधिद्वारा अभिषेक गराउने विधान पनि चालू गरियो । साथै अभिषेक, पट्टबन्धपक्कि सिन्दूर जात्रा गरी नगर परिक्रमा गर्ने परिपाटी पनि चालू गरियो । मध्यकालमा तान्त्रिक प्रभाव बढेको हुँदा राज्याभिषेकको विधिविधानमा जुन अलि अन्तर देखापरेको थियो; अब आधुनिक कालमा आएर त्यसको ठाउँ फेरि सोभै वैदिक परम्पराले लिइएको देखिएको छ । हाल राज्याभिषेक जसरी सम्पन्न गरिन्छ; त्यसमा वैदिक परम्पराको कृाप स्पष्ट देखापर्छ ।

यसरी समय समयमा बदलिँरहने भावना र परिस्थिति अनुसार राज्याभिषेक विधानमा केही परिवर्तन देखापरेको छ तापनि राज्याभिषेकको मूल आदर्श बदलिइएको पाईँदैन । यस परम्पराको मूल जगमा राजा र प्रजाको परस्परको आत्मीय भावना, आस्था र स्नेहको अभिव्यक्ति रहेको छ भन्ने कुराको चर्चा शुरू गरिसकिएको छ । यस दृष्टिले राज्याभिषेकको ऐतिहासिक महत्त्व ठूलो छ भन्ने कुरा स्पष्ट छ ।

टिप्पणी

- १। उदाहरणार्थ हेवज्रतन्त्रको "अभिषेक पटल"लाई देखाउन सकिन्छ ।
- २। वीरमित्रोदय, राजनीतिप्रकाश ६ भाग, चोखाम्बा संस्कृत सीरीज, बनारस, पृष्ठ ४२-५८
- ३। धनवज्र वज्राचार्य, "लिच्छविकालको शासनपद्धति" पूर्णिमा २१ पूर्णाङ्क संशोधन मण्डल, काठमाडौं, वि.सं. २०२६, पृष्ठ १-२
- ४। धनवज्र वज्राचार्य, "लिच्छविकालका अभिलेख" त्रि.वि. नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, काठमाडौं, वि.सं. २०३०, पृष्ठ ३२१, ३३६
- ५। "लिच्छविकालका अभिलेख" पृ. ७१-७२
- ६। योगी नरहरिनाथद्वारा सम्पादित "दिव्य उपदेश"को परिशिष्ट, वि.सं. २०१६ पृष्ठ २२-२३ ।
- ७। यस चलनले गर्दा मल्ल राजाहरूले धेरै पटक निराहार बस्नुपरेको हुनाले राजदरबार इलाकाबाट मूर्दा लैजान नपाउने बन्धेज बांधियो भन्ने कुरा बूढापाकाहरू अहिलेसम्म भन्दैछन् ।
- ८। "लिच्छविकालका अभिलेख" पृष्ठ ६१
- ९। धनवज्र वज्राचार्य + टेकबहादुर श्रेष्ठ, "दोलखाको ऐतिहासिक रूपरेखा" त्रि.वि. नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, वि.सं. २०३१ पृष्ठ १६५, १६६
- १०। धनवज्र वज्राचार्य + ज्ञानमणि नेपाल, "ऐतिहासिक पत्रसंग्रह" पहिलो भाग, नेपाल सांस्कृतिक परिषद्, काठमाडौं, वि.सं. २०१४, पृष्ठ १६, २३
- ११। "लिच्छविकालका अभिलेख" पृष्ठ ६७, १६८, १७५, ४२६
- १२। "लिच्छविकालका अभिलेख" पृष्ठ ३०१, ३०२
- १३। वीरमित्रोदय, राजनीतिप्रकाश, पृष्ठ ४६
- १४। "लिच्छविकालका अभिलेख" पृष्ठ ७१-७३ ।
- १५। "लिच्छविकालका अभिलेख" पृष्ठ १५८-१६२
- १६। "लिच्छविकालका अभिलेख" पृष्ठ ३०६, ३११, ५१६, ५३०
- १७। "पूर्णिमा" १४ पूर्णाङ्क संशोधनमण्डल, काठमाडौं, वि.सं. २०२४, पृष्ठ १३०-३१
- १८। वीरमित्रोदय, राजनीतिप्रकाश, ११२-११४
- १९। पूर्णिमा ७ पूर्णाङ्क संशोधनमण्डल, वि.सं. २०२२, पृष्ठ २२-२३
- २०। पूर्णिमा १ पूर्णाङ्क संशोधनमण्डल, वि.सं. २०२१, पृष्ठ १६-१७
- २१। यो त्रयासफू लेखकको संग्रहमा क ।
- २२। धनवज्र वज्राचार्य "योगनरेन्द्रमल्लको राज्याभिषेक" पूर्णिमा ६ पूर्णाङ्क, संशोधन-मण्डल, वि.सं. २०२२, पृ. २१